

UDK 741.5 : 32 (497.5) "1883/1902"
 323.1 (497.5=861) "1883/1902"
 929 Khuen-Héderváry, K. "1883/1902"
 Izvorni znanstveni članak
 Primljeno: 23. lipnja 2000.

Politička karikatura i slika "Khuenovih Srba" s kraja 19. st. u Hrvatskoj

NATALIJA RUMENJAK

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Rad predstavlja prvo sustavno istraživanje stereotipne slike srpske prorežimske elite na temelju političke karikature u svim sačuvanim satiričkim listovima u Hrvatskoj u razdoblju 1883.-1902. godine.

1. Politička karikatura kao povijesni izvor

Vjerodostojnost političke karikature kao i svakoga drugoga povijesnog izvora počiva na njezinoj refleksiji prošle stvarnosti. Ona je u političkoj karikaturi po mnogo čemu višestruka. Kao slikovni izraz u satiričkim novinama 19. stoljeća ona neposredno svjedoči o razvijenosti suvremenoga likovnog stvaralaštva, tehnikama tiskarske reprodukcije (litografiji), obuhvatnosti cenzure tiska, o likovnom ukusu i interesu čitalačke publike za vizualnim senzacijama, o suvremenoj modi u odijevanju i drugim osobitostima kulturne svakodnevnice. Njezin simboličko-značenjski sadržaj u određenim segmentima odnosi se prema stvarnosti poput mita; pojednostavljuje ju i interpretira kroz prepoznatljive arhetipove.¹ Ipak, karikatura ne svjedoči o pravadnom vremenu, nego o onom u kojem nastaje. Unutrašnji jezik njenih simbola u funkciji je kritike aktualnih društvenih pojava i događaja, ali svjedoči i o "osjećaju za humor" sredine koja je stvara. Iskrivljavanje stvarnosti imanentno je svakoj karikaturi²; kod političke karikature ono se može kretati u širokom rasponu od

¹ Češki povjesničar Jiří Rak piše da je politička karikatura u svojoj biti ilustracija nacionalnih povijesnih mitova: ISTI, "Das 'Bild des anderen' in der tschechischen Karikatur 1848-1948," u *Gleiche Bilder, gleiche Worte: Deutsche, Österreicher und Tschechen in der Karikatur (1848-1948)/Stejné obrazy, stejná slova: Němci, Rakušané a Češi v karikatuř (1848-1948)*, Adalbert Stifter Verein, München 1997/Spolek Adalberta Stiftera, Mnichov 1997., 13.

² Naziv karikatura nastao je iz talijanskoga glagola *caricare*, tj. pretjerivati, natovariti, naprtiti, a u prenesenom smislu označava izobličeni original, nakaradu i sl.: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, sv. 3, Zagreb, 1964., 145.

blagog, umjerenog karikiranja u satiri do prekarikiranog prikazivanja u grotesci.³

Karikatura je ostala jedan od najmanje korištenih izvora u svjetskoj historiografiji zbog nekoliko razloga. Njezina humorističnost bitno je kontekstualizirana vremenom: nama često nije smiješno i razumljivo ono čemu su se smijali ljudi prošloga vremena. S druge strane Rudolf Jaworski ističe da je humorističnu dosjetku karikature nemoguće objasniti riječima, jer se "slikovni svijet karikature prirodno zaključava jednodimenzionalnim prenošenjem u govorni diskurs".⁴ Bitan uzrok njezine relativno slabe istraženosti svakako treba potražiti i u nepoznavanju dovoljno "gustog opisa"⁵ njezina stvarnoga prošlog konteksta. Njezino referiranje o često lokalnim aktualnim problemima ili osobama iz društvene svakodnevnice postaju stoga istovremeno i njezina prednost i njezino ograničenje pri historijskom istraživanju. Smiješnu stranu stvarnosti politička karikatura gradi na postojećim stereotipima, ali i sama stvara nove stereotipe⁶, što je čini posebno zahvalnim izvorom u proučavanju nastanka i utjecaja nacionalnih stereotipa na javno mnijenje u građanskim društvima.

Postojeća tradicija takvih istraživanja u srednjoeuropskoj historiografiji⁷, u kojoj su se vidno specijalizirale bečke institucije⁸, inspirativan je metodološki poticaj te komparativan oslonac i u istraživanjima političke karikature u Hrvatskoj. Kompleksnije bavljenje fenomenom lojalne srpske elite (takozvanim Khuenovim Srbima) te članskim sastavom Hrvatskog sabora postalo je moja istraživačka ulaznica u dojmljiv i zagonetan svijet političke karikature potkraj 19. stoljeća u Banskoj Hrvatskoj. Istraživački interes u ovom radu usmjeren je ponajprije na karikaturalno stvaranje te značaj stereotipne slike one interesne grupe u srpskoj etničkoj manjini u Hrvatskoj koju je u razdoblju banovanja Karolyja Khuen-Héderváryja (1883.-1903.) definiralo članstvo u provladinom Srpskom klubu, kao dijelu kluba Narodne stranke. Od malobrojnih domaćih historiografskih radova koja su se koristila političkom karikatu-

³ Isto, 146.; Antun Gustav Matoš dao je dobru ocjenu satirične karikature: "(...) pravi karikaturist, kao dobar satirik, naravno ne smije deformirati, što je pretjerano ne djeluje, jer - nije istinito": JOSIP HORVATH, "Karikatura u Hrvatskoj 1862-1939", *Antologija hrvatskog humora*, (odabrao i priredio Fadil Hadžić), Zagreb (*Antologija*), 1999., 452.

⁴ CARSTEN LENK, "Wenzel und Michel. Die Lesbarkeit nationaler Stereotypen am Beispiel deutscher und tschechischer Karikaturen", *Gleiche Bilder, gleiche Worte*, 18.-19.

⁵ Više o analizi sićušnih pojedinosti - *thick description-a* ("gustog opisa") u interpretativnoj antropologiji Clifforda Geertza: MIRJANA GROSS, *Suvremena historiografija. Korišteni, postignuća, trajanja*, Zagreb, 1996., 316.-317.; ISTA, "Susret historije i antropologije", *Narodna umjetnost 1*, Zagreb, 1996., 82.

⁶ STANISLAW FRENKIEL, "Caricature as Stereotype", *Stereotypes and Nations*, edited by Teresa Walas, Cracow, 1995, 219.-224.

⁷ Vidi bibliografiju radova o srednjoeuropskoj karikaturi u: *Gleiche bilder, gleiche Worte*, 126.-128.

⁸ Karikatura kao izvor nacionalnih stereotipa istraživala se sustavno u sklopu znanstvene djelatnosti Wiener Institut für ost- und südosteuropäische Geschichte te Österreichische Ost- und Südosteuropa-Institut: "Intervju. Prof. dr. Arnold Suppan", *Povijesni prilozi 16*, Zagreb (*PP*), 1997., 132.

rom kao izvor ili predmet istraživanja na prijelomu 19. u 20. stoljeće⁹, poznata su mi samo dva istraživanja karikaturnog stvaranja stereotipne slike određene etničke grupe ili kolektiva u Hrvatskoj u spomenutom razdoblju.¹⁰ No, o slici "Khuenovih Srba" takvih istraživanja do sada nije bilo.

2. Karikaturni mediji i oblikovanje nacionalnih stereotipa u Mitteleuropi 19. st.

Oblikovanje javnog mnijenja neodvojiv je dio modernog procesa, čiji presjek u određenom vremenu teoretičar Benedict Anderson naziva "zamišljena zajednica", dakle, nacija.¹¹ Politička karikatura u modernom smislu te s njom povezano stvaranje nacionalnih stereotipa od početka 19. st. imanentno oblikuju javno mnijenje zapadne Europe.¹² Razvoj moderne političke karikature odražava težnje užega kruga građanske javnosti za liberalizacijom društva. Carsten Lenk pridaje joj funkciju prevladavanja građanskih strahova od političkih moćnika, a drugi autori ističu da ona istovremeno izražava društvena ograničenja i pokušaj obrane pri osjećaju napadnutosti.¹³ U vrijeme "Bachova apsolutizma" (1851.-1860.) karikatura je bila zabranjena u Habsburškoj monarhiji.¹⁴ To je zoran indikator tadašnjeg stupnja slobode javnog mnijenja; u liberalnim društvima karikatura je dio slobode kritičizma i stoga je esencijalna za ustavnu demokraciju.

⁹ Karikaturom se ponajviše bavio Josip Horvath: ISTI, "'Koprivne' i prva generacija karikaturista-publicista u Hrvatskoj", *Novinar 1.*, Zagreb, 1964., 20.-22.; ISTI, "Karikatura. Hrvatska", *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 3, Zagreb, 1964., 147.; ISTI, "Karikatura u Hrvatskoj 1862-1939", *Antologija*, 452.-455.; DUBRAVKO HORVATIĆ osim pregleda razvoja domaće karikature od srednjeg vijeka nadalje donosi i domaću bibliografiju o karikaturi u: "Predgovor", *Ples smrti. Antologija hrvatskog likovnog humora. Antologija hrvatskog humora*, knj. 5, Zagreb, 1875., III.-X.; MIROSLAVA DESPOT, "Od 'Biča' do 'Satira'. Humor i karikatura o socijalno-političkom stanju Zagreba krajem 19. stoljeća", *Kaj* 3, Zagreb, 1973., 52.-68.

¹⁰ U radu o nacionalnim stereotipima potkraj 19. i u prvoj polovici 20. st. u Hrvatskoj Đurda Knežević analizirala je i političku karikaturu, a Alexander Buczynski je u istom vremenskom razdoblju sustavno obradio sliku Austrijanaca i Austrije u hrvatskoj, srpskoj, i srbijanskoj karikaturi: Đ. KNEŽEVIĆ, "The Enemy Side of National Ideologies. Croatia at the End of the 19th Century and in the First Half of the 20th Century", *Pride and Prejudice: National Stereotypes in the 19th and 20th Century Europe East to West*, Working Paper Series 2, Central European University History Department, Budapest, 1995., 105.-117.; A. BUCZYNSKI, *Österreicher und Österreich in kroatischen und serbischen Karikaturen*, Zagreb, 1997., 6., (rukopis u posjedu autora)

¹¹ BENEDICT ANDERSON, *Nacija: zamišljena zajednica*, Zagreb, 1990.

¹² O nastanku moderne političke karikature u zapadnoj Europi: EDUARD FUCHS, *Die Karikatur der Europäischen Völker vom Altertum bis zur Neuzeit*, Berlin, 1904., str. 310.-321.

¹³ LENK, n. dj. pod br. 4., 14.-21.; PETER BECHER/JOZO DŽAMBO, Vorwort, *Gleiche bilder, gleiche Worte*, 5.-8.

¹⁴ O razdoblju "Bachova apsolutizma" koji je simbolizirao ministar unutrašnjih poslova Alexander Bach: M. GROSS/AGNEZA SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb, 1992., 80.-82., 117.-119.

Nuđenje vlastite povijesne, političke i kulturne slike u doba nacionalnog etabliranja u 19. stoljeću uključuje i razgraničenje od "Drugih", što postaje na poseban način vidljivo u europskoj karikaturi. Ustaljivanje specifičnih karikaturnih tipova javlja se u Europi od 30-tih godina 19. stoljeća. Tada se utjelovljuju tipične osobine neke nacije u standardiziranoj personificiranoj figuri (npr. John Bulls za Engleze, Michel za Nijemce, Marriane za Francuze, Václav za Čehe itd.) ili u nekom drugom prototipskom obliku. Od 1848. novine su premoćno oblikovale javno mnijenje, a karikature u njima bile su "eksplozivne, male i lako probavljive kapsule medijskih prostora". Politička karikatura obilovala je predrasudama i animozitetima; pejorativni stereotipi posjedovali su sugestivnost koja je najsnažnije utjecala na stajališta i uvjerenja javnosti.¹⁵

Stereotipno "zamišljanje" vlastite ili tuđe nacije u političkoj karikaturi *Mittleeuropa*¹⁶ također ulazi u puni zamah s revolucionarnom 1848., pri čemu je stvaranje nacionalnog *imagea* u najvećem broju slučajeva razumijevalo stvaranje "neprijateljske", ponižavajuće slike o "Drugom". Činjenica da su se na prostoru *Mittleeuropa* u drugoj polovici 19. st. preklapale "vladajuće" i "potlačene" nacije¹⁷, ali i mnoge etničke manjine, stvorila je tri tipa nacionalnih stereotipa: o sebi, o vanjskom susjedu i o unutrašnjem susjedu. U dva posljednja slučaja promatrač "onog drugog" mogao je imati podređenu ili nadređenu političku i društvenu poziciju. U tom se smislu može govoriti o "humoru odozdo prema gore" i obrnuto, ali i upozoriti na primjerenost međusobnog izjednačavanja suprotstavljenih stereotipnih slika, premda postoje zajednički mehanizmi njihova stvaranja u većini političkih karikatura tadašnje *Mittleeuropa*.¹⁸

Laka prepoznatljivost jedna je od bitnih odlika stereotipnih prikaza i u srednjoeuropskoj karikaturi. Kada se karikiraju osobe s obzirom na pripadnost nekoj nacionalnoj zajednici ili etničkoj manjini nisu više važne samo crte lica karikirane figure, nego i opremljenost sa standardnom narodnom nošnjom, šeširom, kapom ili nekim drugim lako prepoznatljivim "nacionalnim" atributima. Folklorni elementi odjeće nisu bili samo tipična oznaka za pojedinu naciju ili etničku manjinu; potkraj 19. st. oni postaju simbol civilizacijske zaostalosti istočnih - slavenskih - naroda u karikaturnalnim slikama zapadnih - vladajućih - naroda Austro-ugarske monarhije. U isto vrijeme Česi, kao vodeći slavenski narod u dvojnoj Monarhiji, likovima prigluših birokrata, zlobnih i nesposobnih oficira te debelih mađarskih trgovaca svinjama slikali su u svojim kari-

¹⁵ BECHER/DŽAMBO, n. dj. pod br. 13.; DŽAMBO, "Die Slaven - deutsche und österreichische Zerbilder", *Gleiche Bilder, gleiche Worte*, 29.-59.

¹⁶ Pojam povijesne *Mittleeuropa* ovdje obuhvaća zemlje koje su nekad bile u sastavu Habsburške monarhije.

¹⁷ Tako ih naziva Alan John Percival Taylor: ISTI, *Habsburška Monarhija 1809-1918*, Zagreb, 1990.

¹⁸ O nacionalnim stereotipima u političkoj karikaturi srednje Europe od druge polovice 19. st. do sredine 20. st. vidi: *Gleiche Bilder, gleiche Worte*, 5.-125.

katurama vladajuće narode - Austrijance i Mađare.¹⁹ Stanislaw Frenkiel upozorava da je oblikovanje stereotipa uvijek temeljeno na konceptu "sumnjive manjine"; referirajući o "sumnjivoj manjini" prema obrascu *pars pro toto* oni nisu niti potpuno neistiniti niti potpuno istiniti. Autor dodaje da stereotipi redovito nadživljuju svoje "mete".²⁰ Nacionalni stereotipi kao rezultat karikirane slike o "Drugom", bilo da je riječ o unutrašnjim ili vanjskim susjedima u paradigmatičnoj "naciji-državi" na prostoru habsburške *Mittleurope* u drugoj polovici 19. st. svakako predstavljaju fenomene "duga trajanja". Jedan od najdugotrajnijih stereotipa jest onaj o njemačkoj agresivnosti i brutalnosti; takvu sliku Nijemaca u karikaturi počinje od 1866. simbolizirati špicasti pruski šljem, a u 20. stoljeću zamjenjuje ga moderna oficirska kapa s kukastim križem.²¹

3. Nastanak političke karikature u Hrvatskoj

Navedene značajke političke karikature nalazimo i u Hrvatskoj, ali njezino intenzivno djelovanje na urbano javno mnijenje započinje dvadesetak godina kasnije nego u Austriji, Mađarskoj ili Češkoj. I prije uvođenja "Bachovog apsolutizma" središnja vlast u Beču kočila je širenje karikature u Hrvatskoj; 1834. g. poznatom hrvatskom "preporoditelju" Ljudevitu Gaju odbijena je molba za osnivanjem litografije.²² Dakle austrijska cenzura nije samo pazila da se ne krijumčare karikature iz inozemstva, nego je priječila i tehničku mogućnost njihova umnožavanja u pojedinim zemljama Habsburške monarhije. Osnivanjem pravaškog satiričkog lista *Zvekan* 1867. započinje era kontinuiranog humora "odozdo prema gore", koji je dominirao u Hrvatskoj sve do propasti vojne Monarhije.²³ Osim tehničke nedotjeranosti, osnovne značajke tom oporbenom smjeru karikaturnog humora daje ilustracija određene političke ili ideološke poruke, a ne individualna umjetnička gesta i kreacija. Umjetnička karikatura u Hrvatskoj javlja se tek na početku 20. st., kada intelektualci i umjetnici iz Neodvisne narodne stranke i oko lista *Obzor* osnivaju *Satira*.²⁴ Autori karikature u satiričkom tisku potkraj 19. st. uglavnom su anonimni; tek iznimno među njima nalazimo potpisane profesionalne umjetnike, a gotovo u pravilu crteže rade grafički radnici. No neki od crteža tih vještih grafičara postigli su zavidnu umjetničku razinu.²⁵

¹⁹ DŽAMBO, n. dj. pod br. 15.; RAK, n. dj. pod br. 1, 9.-13.

²⁰ FRENKIEL, n. dj. pod br. 6., 224.

²¹ RAK, n. dj. pod br. 1., 9.-13.

²² HORVATH, n. dj. pod br. 3., 455.

²³ HORVATH, "*Koprive' i prva generacija karikaturista-publicista u Hrvatskoj*", 20.; DESPOT, n. dj. pod br. 9, 53.

²⁴ List počinje izlaziti 1901. u Zagrebu pod uredničkim vodstvom poznatog političara i komediografa Marijana Derenčina ("*Dundo Maroja*") Vidi: *Satir. Satiričko-humoristički list, I/1901.*, 1.-12.

²⁵ HORVATIĆ, n. dj. pod br. 9., VII.

Prevladavanje oporbenog smjera humora jednako vrijedi i za hrvatsku i za srpsku političku karikaturu, premda nema dosljedne simetrije zbog osnovne međusobne razlike na relaciji većina - manjina. Za pseudoustavne vladavine K. Khuenta-Héderváryja u Banskoj Hrvatskoj hrvatska politička karikatura bila je pretežito pravaške provenijencije, a ona srpska potjecala je isključivo iz političkog i ideološkog izvorišta Srpske samostalne stranke. Stranka prava je tijekom 1880-tih i 1890-tih godina karikiranim crtežom približavala urbanom puku svoju političku propagandu u nizu satiričkih listova: *Vragoljanu* (Bakar, 1881.-1886.), *Biču* (Zagreb, 1883.-1885.), *Novom Biču* (Zagreb, 1885.-1886.), *Triesu* (Zagreb, 1885.-1886.), *Osi* (Zagreb, 1887.-1888.), *Čuku* (Zagreb, 1888.), *Brici* (Zagreb, 1890.-1891.), *Trnu* (Zagreb, 1891.-1899.), *Muhi* (Zagreb, 1897.) i *Stršenu* (Zagreb, 1899.-1900.)²⁶. Sa srpskom političkom karikaturom susrećemo se tek od 1896., u jedinom samostalskom satiričkom listu u ovom razdoblju u Banskoj Hrvatskoj - listu *Vrač pogađač* (Zagreb, 1896.-1902.)²⁷. U Khuenovo vrijeme karikaturom su kritizirali društvene događaje u Hrvatskoj i politički nezavisan list *Arkiv za šalu i satiru* (Zagreb, 1885.-1886.) te već spomenuti *Satir* (Zagreb, 1901.-1903.), list oporbenoga obzoraškog kruga. Isključiva koncentracija političke karikature s kraja 19. stoljeća u urbanoj zagrebačkoj sredini odraz je premoćnog značenja zagrebačkoga građanstva u vrlo skućenom izbornom tijelu Hrvatske. Osim toga redovita oprema tadašnje karikature tekstualnim sadržajem činila ju je razumljivom užem intelektualnom krugu pismenoga građanstva, koje je tada najprisutnije u Zagrebu.

U doba Khunove "pacifikacije" i pojačane mađarske političke stege u Hrvatskoj, slobodniji putovi prodora karikature u širu građansku javnost neodvojivi su dio urbanoga, kavanskog rituala. Kavane i bolje gostionice redovite su pretplatnice stranačkog i satiričkog tiska te su uz ulicu predstavljale jedina javna mjesta na kojima se mogla ismijavati i kritizirati aktualna državna vlast. Za razliku od tekstualne satire, živopisna je karikatura ipak rjeđe dolazila na udar poznate Khuenove cenzure²⁸, što joj daje još veću izvorišnu vrijednost pri istraživanju političkih i nacionalnih stereotipa u javnom mnijenju onoga vremena. U mnoštvu negativnih političkih i društvenih obilježja "kuenovštine" koje je tada ismijavala karikatura, u Zagrebu su se na posebnom udaru pravaške i samostanske satire našli lojalni predstavnici srpske elite, pogrdno nazi-

²⁶ Svi navedeni listovi sačuvani su u fondu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu i obrađeni su u istraživanju karikaturne slike "Khuenovih Srba", osim jednog izašlog broja *Muhe* kojeg nema u spomenutom fondu. Tada su izlazila još dva pravaška satirička lista koja nisu sačuvana: *Štipavac* (1888.) i *Komarac* (1890.).

²⁷ Nakon poznatih rujanskih demonstracija 1902. u Zagrebu sjedište lista preselio se u Novi Sad: MATO ARTUKOVIĆ, "Vrač pogađač" - prilog proučavanju srpskog novinstva u Hrvatskoj", *PP 10*, 1991.

²⁸ Usporedi: VERA HORVAT-PINTARIĆ, "Strip i karikatura", *Antologija*, 450.; Tek potkraj 1890-tih godina i karikatura biva cenzurirana. A. Buczynski spominje kao svojevrsnu iznimku cenzuriranje jedne karikature iz pravaškog *Trna* 1897. g.: n. dj. pod br. 10., 6.; U dvije godine izlaženja pravaškog *Stršena* (1899.-1900.) karikatura je plijenjena čak četiri puta 1899. g. i jedanput 1900. g. Usporedi uvodne obavijesti o cenzuriranom sadržaju prethodnih brojeva: *Stršen*, 1/1899., 6./18./20./23./24.; *Stršen*, 2/1900., 4.

vani "Khuenovi Srbi". Njihovo političko značenje bilo je mjerljivo brojem zastupničkih mjesta koje su u drugoj polovici 1880-tih godina držali u Hrvatskom saboru. Kao članovi posebnoga saborskog Srpskog kluba držali su čak polovicu zastupničkih mandata Khuenove Narodne stranke u saborskom razdoblju 1884.-1887. godine.

4. Karikaturalna slika "Khuenovih Srba" u javnosti Hrvatske 1883.-1902.

Uz karikiranje prorežimske srpske elite u satiričkom tisku vezano je više važnih elemenata prošle stvarnosti, koji zahtijevaju pozornost pri analizi diskurzivnog oblikovanja slike "Khuenovih Srba", osobito u tadašnjem hrvatskom upravnom i političkom središtu - Zagrebu. Taj stereotip utemeljen je u političkim prilikama tijekom druge polovice 1880-tih godina. Tada, s jedne strane, nastaje bezrezervna parlamentarna potpora većine politički aktivnoga srpskoga građanstva novom režimu bana Khuena-Héderváryja, a s druge strane Khuenova politika kompleksnog oslonca na brojčano i organizacijski jaku srpsku manjinu protiv hrvatske većine. U tadašnjem političkom kontekstu nije nevažno spomenuti da je ban Khuen sustavno generirao sve sukobe koji su još od 1860-tih godina opterećivali odnose Hrvata i Srba u Banskoj Hrvatskoj. Na razini vrlo skućene hrvatske državne autonomije fenomen "Khuenovih Srba" postao je kritična točka u uspostavljanju nasušno potrebne političke suradnje Hrvata i Srba "odozdo", kako bi se pobijedio zajednički nacionalni neprijatelj - Mađari - druga vladajuća nacija u Austro-ugarskoj monarhiji. Negativna slika vodećih predstavnika srpske političke elite tipičnim je uočavanjem postajala utjelovljenje cijele srpske manjine u Hrvatskoj, čak i u javnom mnijenju preko hrvatskih granica. Raširenost negativnoga nacionalnog stereotipa o Srbima, kojeg dobrim dijelom čini slika "Khuenovih Srba", zasigurno je pridonijela razbuktavanju nekolicine poznatih protusrpskih demonstracija u zagrebačkoj sredini na prijelomu 19. u 20. st.

Ovi primjeri, između ostalog, svjedoče o moći i "modernosti" satiričkog tiska kao medija, u kojem politička karikatura još uvijek nije bila umjetničko, nego u prvom redu političko-propagandno sredstvo. Oni odražavaju i snažan utjecaj srpskih karikatura na oblikovanje negativne slike o Srbima u Hrvatskoj. Stvarajući kolektivnu karikaturalnu sliku Srpskog kluba s redovitom pojmovnom naznakom "srpski" ideolozi *Vrača pogađača* jasno su se politički distancirali od srpske elite lojalne vladi, ali nisu izbjegli neintencionalno nacionalno samokarikiranje. Teoretičari simbola upozoravaju da grupa ili mnoštvo ljudi na propagandnom slikovnom prikazu, i onda kada su stopljeni u jedan alegorijski lik, predstavljaju simbole naroda.²⁹ Naziv "Srpski klub" za karikiranu grupu u listu *Vrač pogađač* postao je istovremeno simbol protusrpstva ali i negativna asocijacija kolektivne srpske identifikacije u tadašnjoj zagrebačkoj javnosti. Stvaranje negativne kolektivne slike s vlastitim nacionalnim predzna-

²⁹ PREDRAG HARAMIJA, *Politički plakat u Hrvatskoj 1848.-1990.*, Zagreb, 1993., 207.-209. (rukopis magistarskog rada)

kom u listu "samostalaca" zaslužuje pozornost jer nije uobičajeno u karikaturalnoj propagandi tijekom burnog vremena nacionalnih "integracija" i "homogenizacija".

Svaranje negativne slike o lojalnoj srpskoj eliti svakako je sastavni dio i hrvatskoga i srpskoga satiričkog oblikovanja. Sustavna analiza utjecaja ovog stereotipa na javno mnijenje, ali i zaoštavanje sukoba između različitih interesnih grupa hrvatske većine i srpske manjine u "kuenovskoj" Hrvatskoj ne bi trebala ispustiti iz vida usporedno promatranje njegova možda najvažnijeg izvorišta - hrvatske i srpske političke karikature. Zbog relativno zakašnjele pojave srpskog satiričkog tiska s karikaturom, tek 1896. godine, u Banskoj Hrvatskoj to je uspoređivanje nužno dijakrono u većem razdoblju djelovanja provladinog Srpskog kluba. Iz njega se iščitava postojanje zajedničkih i posebnih značajki stereotipne slike "Khuenovih Srba" u hrvatskoj i srpskoj karikaturi 1883.-1903. godine. Osnovnu simetričnost hrvatske i srpske karikaturne slike o prorežimskoj srpskoj eliti čini njezin negativan predznak. Asimetričnost simboličnih značenja koja "Khuenovim Srbima" pridaje hrvatska i srpska karikatura ponajprije je izraz različitih nacionalnih perspektiva. U srpskoj karikaturi ponajviše je riječ o nemoralnim političarima iz Srpskoga kluba, koji su izdajice srpskoga nacionalnog interesa i naroda.³⁰ U hrvatskoj karikaturi "Khuenovi Srbi" najčešće su dio infantilnih i koristoljubivih pripadnika vladine Narodne stranke, koji plešu u simboličnom kolu s ružnom babom. Njezina istrošena haljina s velikom zakrpom - "§ 66"³¹ - otkriva da je riječ o alegoriji omražene Hrvatsko-ugarske nagodbe, koja je 1868. zapečatila mađarsku prevlast u Hrvatskoj.³² Različite nacionalne perspektive presudne su i za različit intenzitet karikaturne kritike - žalac *Vrača pogađača* je snažniji i angažiraniji jer je usmjeren prema "crnoj ovcu" u vlastitoj obitelji.

Grupni prikaz srpske elite lojalne vladi dominirao je u karikaturnom diskursu *Vrača pogađača*, a na hrvatskoj strani javlja se samo u pravaškom satiričkom tisku. U analiziranim samostalskim i pravaškim karikaturnama hrvatski, srpski, mađarski i ostali predstavnici režima u Hrvatskoj i dvojnoj Monarhiji karikiraju se uz pomoć mnoštva različitih vrsta općih simbola. No ideološko-propagandni doprinos samostalaca i pravaša u oblikovanju negativnog stereotipa o "Khuenovim Srbima" najvidljiviji je u izboru specifičnih simbola za grupno karikiranje članova Srpskog kluba. Većina tih simbola grupe i u hrvatskoj i u srpskoj karikaturi sažima nekoliko bitnih značenja i konotacija.

³⁰ Vidi osobito karikature: „Đura pl. Đurković prema srpskom narodu”, *Vrač pogađač*, 1/1896., 6; „Diogen i Aleksandar Veliki”, *Vrač pogađač*, 2/1897., 14; „Cnac i opirača”, *Vrač pogađač*, 3/1898., 7; „Srpski narod i gospodin pandur”, *Vrač pogađač*, 3/1898., 22.; „Vrač i pralja V. Đurđević”, *Vrač pogađač*, 5/1900., 2. i 3.; Naslovna karikatura, *Vrač pogađač*, 5/1900., 4.

³¹ Zkrpa predstavlja poznatu "riječku krpicu". Više o tome: ŠIDAK i dr., *Povijest hrvatskog naroda*, 41.

³² Vidi karikature: „Igra kolo, igra kolo u dvadeset i dva”, *Trn*, 8/1898., 3.; „Corso”, *Trn*, 8/1898., 4.; „Proljeće”, *Trn*, 8/1898., 20; „Igra kolo, igra kolo na dvadeset i dva”, *Trn*, 8/1898., 21.

Pravaši najviše aludiraju na korumpiranost i materijalnu koristoljubivost "Khuenovih Srba" pridijevajući njihovim stvarnim likovima u karikaturi simboličke predmete - vreće sa stipendijama, koncesijama, dnevnicama Hrvatskog sabora i Hrvatsko-ugarskog sabora, luknom (pravoslavnim crkvenim porezom), darovima i sl. U istom smislu ih prikazuju i u simbolici s jakim vjersko-civilizacijskim konotacijama; oni su grupa istočnjački odjevenih vjernika-slugu, koji se klanjaju moćnom i bogatom istočnjačkom "božanstvu" mađarske državne ideje i vlasti - banu Károlyju Khuenu-Héderváryju.³³ Za ismijavanje članova Srpskog kluba samostalci koriste isključivo personificirane i singularizirane simbole, a njihovim specifičnim odabirom najviše naglašavaju protusrpsko značenje politike "Khuenovih Srba". Osim posvuda prisutne personifikacije u liku Đure pl. Đurkovića, tu "protusrpsku politiku" "Khuenovih Srba" utjelovljuju crnac, čup s crnilom, košara puna prljavog rublja te ponajviše natpis "Srpski klub" koji na takvim skupnim prikazima postaje svojevrsna karikatura u karikaturi.³⁴

I pravaši i samostalci u podjednakoj mjeri kritiziraju članove Srpskog kluba zbog izrazitog podržavanja promađarskog režima u Hrvatskoj. U pravaškoj karikaturi prepoznatljivi grupni simboli Srba odanih mađarskoj vladi postaju figure pravoslavnih svećenika, stvarni pojedinci u kostimima dvorskih luda, personifikacije zlogukih gavrana na "truloj grani" režimske većine u Hrvatskom saboru te predmeti nabijeni simbolikom - stup i zvonce. "Srpski stup" predstavlja nakon desetogodišnjeg Khuenova banovanja u Hrvatskoj glavni potporanj "Magjar orszagu", a zvonce, prepoznatljivi atribut saborskog predsjednika, simbolizira velik utjecaj najodanijih "Khuenovih Srba" u vodećim tijelima Hrvatskog sabora.³⁵ Osim spomenutoga arhetipskog Đurkovićeve lika, specifične negativne alegorije srpske promađarske političke orijentacije u *Vraču pogađaču* jesu dobro uhranjena usnula sluškinja u zapečku Khuenove kuhinje te krava muzara u Khuenovoj štali. Slika bezbrižno usnule Khuenove sluškinje ne pokazuje samo kroz rodne konotacije drugorazrednost srpske prorežimske politike, nego naglašava i njezin birokratski mentalitet. Glavni simbol tog mentaliteta, koji se ne brine za ciljeve srpske nacionalne politike, nego za osiguranje dobre osobne materijalne egzistencije postaje predimenzionirani gospodski trbuh.³⁶ U samostalskim karikaturama birokratski mentalitet postaje jedno od temeljnih značenja kolektivne simbolike o "Khuenovim Srbima". U pravaškim karikaturama se, uz korumpiranost i podupiranje mađarske državne ideje, iščitava i protuhrvatstvo kao bitno simbolično značenje grupne slike

³³ Uspomena na 10-godišnjicu, *Trn*, 3/1893., 24.; Sretno mlado ljeto!..., *Trn*, 9/1899., 1.

³⁴ Crnac i opirača, *Vrač pogađač*, 3/1898., 7; Vrač i pralja V. Đurđević, *Vrač pogađač*, 5/1900., 2.

³⁵ 10.-godišnjica 1883-1893, *Trn*, 3/1893., 16.; Hrvatski sabor, *Trn*, 3/1893., 20.; Corso, *Trn*, 8/1898., 4.; Parlamentalna škola, kako ju tumači Martin Sekulić, *Stršen*, 1/1899., 4.; Srbi Irižani i Šegestinčani, *Stršen*, 2/1900., 1.

³⁶ Jedra krava, puno vime..., *Vrač pogađač*, 1/1896., 4.; Šef "rada i reda" i palikuća, *Vrač pogađač*, 3/1898., 2.; "Srpski klub" na riječi/"Srpski klub" na djelu, *Vrač pogađač*, 3/1898., 23. i 24.; Gosp. "šef" i koalirana, *Vrač pogađač*, 5/1900., 16.

"Khuenovih Srba". Najčešći karikaturalni simboli protuhrvatsva Srpskog kluba u pravaša bile su škare, o čemu će biti riječi nešto kasnije, i ćirilčno pismo.³⁷

Premda samostalci većinom grade stereotipnu sliku o prorežimskim Srbima na skupnim antropomorfnim i zoomorfnim alegorijama a hrvatski ideolozi kroz simbolične prikaze i specifične attribute istaknutih srpskih pojedinaca, i u hrvatskoj i u srpskoj karikaturi u 1890-tim godinama nedvojbeno dominira jedna osoba. To je "klubaška perjanica" Đuro pl. Đurković (1845.-1908.), idejni otac Srpskog kluba te njegov glavni ideolog i propagator. Bio je jedan od najomraženiji političara u tadašnjoj hrvatskoj i srpskoj javnosti, osobito zbog uske povezanosti s vladajućim krugovima u Austriji i Mađarskoj. Njegova crna brada, okrugle crne naočale te crni frak s crnim cilindrom stalan su i prepoznatljiv simbol "crnog" Srpskoga kluba i u srpskom i u hrvatskom satiričkom tisku potkraj 19. stoljeća.

Karikaturisti *Vrača pogodača* stvorili su od njegova lika dominirajuću standardiziranu personifikaciju Srpskog kluba. To je figura komičnog i tromog debeljka sa stalnim mađarskim i birokratskim atributima - crnom mađarskom kapom s uvećanim perom i crnim čizmama iz svečane mađarske narodne nošnje te činovničkim tregerima, cigarama u džepu košulje i lancem džepnog sata koji se rastegnuo preko predimenzioniranog Đurkovićeve trbuha.³⁸ On je utjelovljivao bezrezervnu odanost mađarskoj vlasti i egoističnu politiku materijalnih i osobnih probitaka koja je predstavljala glavne značajke djelovanja članova Srpskog kluba u 1890-tim godinama. Snažne socijalne konotacije personificiranog Đurkovićeve lika odražavaju izrazito suženje socijalno-profesionalnog profila članova Srpskog kluba, koji u tom razdoblju čine uglavnom predstavnici tradicionalnih intelektualnih zanimanja, državnog činovništva i pravoslavnog svećenstva. U hrvatskim karikaturama stalni prepoznatljivi atribut Đ. pl. Đurkovića postaju goleme škare, koje mu najčešće vise kao privjesak oko vrata, ali mu služe i za "rezanje" sočnih grozdova - "hrvatskih pravića".³⁹ Taj simbol ima snažne nacionalne konotacije jer podsjeća na javne protuhrvatske istupe "okresivača hrvatskih zuba"⁴⁰ u Hrvatskom saboru te u propagandnom tisku vladajućih nacija u dvojnoj Monarhiji - bečkoj *Pressi* i kasnije budimpeštanskom *Pester Lloyd*u. Premoćan prosrpski utjecaj konzervativnog novinara Đ. Đurkovića u radu hrvatske delegacije na zajedničkom Hrvatsko-ugarskom saboru u Budimpešti, kojeg je imao zahvaljujući dobrom znanju mađarskog jezika i zaštiti mađarske vlade, u hrvatskoj političkoj kari-

³⁷ „Parlamentalna škola, kako ju tumači Martin Sekulić”, *Stršen*, 1/1899., 4.

³⁸ „Šef 'rada i reda' i palikuća”, *Vrač pogodač*, 3/1898., 2.; Srpski narod i gospodin pan-dur, *Vrač pogodač*, 3/1898., 22; "Srpski klub" na riječi/"Srpski klub" na djelu, *Vrač pogodač*, 3/1898., 23. i 24.; Onaj na raskršću, *Vrač pogodač*, 4/1899., 3.

³⁹ „Czemković, Gjurković i Popović Vacki”, *Trn*, 3/1893., 12; Gjurković i Tomašić, *Trn*, 8/1898., 14.; „Izložba grozdja u Zagrebu”, *Trn*, 8/1898., 17.; „Sretno mlado ljeto!...”, *Trn*, 9/1899., 1.; „Parlamentalna škola, kako ju tumači Martin Sekulić”, *Stršen*, 1/1899., 4.

⁴⁰ Vidi: Kako je gosp. Gjurko pl. Gjurković Hrvatima zube okresao”, *Obzor*, 1891., 47.

katuri personificirao je lav u divljini, dakako, s obvezatnim škarama oko vrata i prepoznatljivim Đurkovićevim okruglim naočalama.⁴¹

U hrvatskim i srpskim karikaturama 1883.-1901. prikazano je ukupno oko dvanaest "Khuenovih Srba": Jovan barun Živković Fruškogorski, Đuro pl. Đurković, Stevan Popović-Vacki, Danilo Stanković, Vasa Đurđević, Nikola Krestić, Svetozar pl. Kušević od Blacka, Svetislav Šumanović, Miloš Zec, Dušan Slijepčević, proto Jovan Šteković i paroh Tomo Mandić. Većina tih poje-dinaca prikazana je u pravaškim, neodvišnjačkim i politički nezavisnim hrvat-skim karikaturama, a Srpski *Vrač pogađač* ih u šestogodišnjem razdoblju prikazuje samo trojicu: Đ. Đurkovića, V. Đurđevića i D. Slijepčevića. Svi nave-deni, osim J. Štekovića, barem su jedanput osobno identificirani, premda ne uvijek punim imenom i prezimenom te se većina njih javlja u više karikatu-ralnih prikaza. Osobna identifikacija ne uključuje automatski i njihovu srpsku identifikaciju pa je od jedanaest prikazanih članova Srpskog kluba u hrvatskoj karikaturi u navedenom razdoblju moguće izravno i posredno kao Srbe identi-ficirati samo njih četvoricu. Ako nije "osobno" poznavala pojedine karikirane političare, šira publika satiričkih pravaških tiskovina mogla je na temelju tih karikatura usvajati uglavnom negativan politički, ali ne i nacionalni stereotip. Velika većina srpskih identifikacija u hrvatskim karikaturama (2/3), bilo u po-jedinačnim ili grupnim prikazima prorežimske srpske elite, bila je neizravne važnosti: u vidu osobnog imena i/ili prezimena, odore pravoslavnog svečeni-ka, pridijevanoga ćirilichnog pisma i sl.

Premda postoji podjednak broj srpskih identifikacija u karikaturalnim prikazima "Khuenovih Srba" u hrvatskom i srpskom satiričkom tisku, nešto ih bitno razlikuje. Prevladavajući grupni prikazi "Khuenovih Srba" u samostal-skom *Vraču pogađaču* u velikoj većini slučajeva (93%) sadrže njihovu izravnu srpsku identifikaciju - putem pridjeva "srpski" ili naziva pripadnika srp-skog naroda. Zbog toga je oporbeni srpski krug oko zagrebačkog *Vrača poga-đača* dao na temelju slike "Khuenovih Srba" veći doprinos stvaranju negativ-noga nacionalnog stereotipa o Srbima u Hrvatskoj. Istraživanje je pokazalo još jednu zanimljivu činjenicu. Samostanci su zaslužniji i za stvaranje stereotipne slike o prorežimskim Srbima iz Narodne stranke, kao "Khuenovim Srbima". Naime, karikature *Vrača pogađača* su izrazitije i češće prikazivale izravnu vezu bana sa Srpskim klubom⁴², a ne s cijelom Narodnom strankom, kao što je to slučaj u hrvatskim karikaturama.

5. Zaključak

Dosadašnja istraživanja stvaranja nacionalnog stereotipa o "Khuenovim Srbima" nisu uključivala dvostruku perspektivu javnosti u Hrvatskoj - hrvat-sku i srpsku - a još manje političku karikaturu kao njegovo možda najvažnije

⁴¹ Gjurković i Tomašić, *Trn*, 8/1898., 14.

⁴² Vidi osobito karikaturu: „Grof Kuen/Srpski Klub”, *Vrač pogađač*, 4/1899., 2.

izvorište u razdoblju bana K. Khuena-Héderváryja. Stoga ne čudi pojava historiografskih dezinterpretacija pa i manipulacija. Jedna od njih je dalekosežna teza o isključivo hrvatskom podrijetlu ovoga negativnog stereotipa i to kao "izvorišta genocida"⁴³ nad Srbima u Hrvatskoj u 20. st. Ovo istraživanje je, nasuprot takvim tvrdnjama, pokazalo da je srpska karikatura u stvaranju generalizirajućega nacionalnog stereotipa o "Khuenovim Srbima" bila manje "ne-dužna" od one hrvatske.

Srećka stara
Nekoč Isrota,

Isro komar
Bel ... zvonice!

Karikatura br. 1.

Prikaz srpskog političara D. Stankovića. Kao prvi zamjenik (podban) bana K. Khuena-Héderváryja simbolizirao je u liku harfe izrazitu političku instrumentaliziranost od promadžarskog režima, a u liku zvonca velik politički utjecaj koji dobiva u Hrvatskom saboru kao njegov predsjednik od 1897. g. (Trn, 8/1898., 2.)

⁴³ VASILJE KRESTIĆ, *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslavenska ideja u drugoj polovini XIX veka*, Beograd, 1988., 356.-358.; ISTI, *History of the Serbs in Croatia and Slavonia 1848-1914*, Belgrade, 1997., 17.-18.

Igra kolo, igra kolo u dvadeset i dva.

Karikatura br. 2

Prikaz infantilne zavisnosti hrvatskih i srpskih političara iz Narodne stranke i bana K. Khuen- Héderváryja prema nagodbenom poretku u Hrvatsko-ugarskoj državnoj zajednici. Političari slijeva nadesno, u smjeru kazaljke na satu su: V. Đurđević (Srpski klub; dalje SK), Đ. Đurković (SK), D. Stanković (SK), Nikola pl. Crnković, S. Popović-Vacki (SK), ban Khuen, dr. Josip Pliverić, dr. Franjo Spevec, dr. Nikola pl. Tomašić. (Trn, 8/1898., 3.)

Врач: Боже мој, ала се ова два пријашња сложено подупиру. Само да ми је знати, ко се на кога наслања, и ко ли ће прије врднути и — зосенути?

Karikatura br. 3.

Jedan od najsnažnijih prikaza velike političke međuovisnosti vlade bana K. Khuena- Héderváryja i političke elite iz saborskog Srpskog kluba. (Vrač pogadač, 4/1899., 2.)

Onaj na rascepku: Bogu, ja vol' i sam uviđam, da je ruđa udarila 'u brijele' i da se ovim dosadnim putem baš ne može dalje! Sad mi ne ostaje druga, nego da okranem jednim od ova dva puta. Samo ne znam: ili ku lijevo ili desno? Eto šta tu vladati! Neću ni desno ni lijevo, već hajdemoz mi lijevo uprav „kod cara“, na. — niko!

Karikatura br. 4.

Tipizirana personifikacija Srpskog kluba u liku debelog birokrata i mađarske "perjanice" Đ. pl. Đurkovića. (Vrač pogađač, 8/1899., 3.)

SUMMARY

POLITICAL CARICATURE AND IMAGE OF "KHUEN'S SERBS" FROM THE END OF 19th CENTURY IN CROATIA

The political caricature in the 19th century in Croatia, as one of the richest sources in the creation of national stereotypes and formation of urban public opinion have scarcely been researched in the Croatian historiography. This article deals with the stereotype perception of the image of "Khuen's Serbs" on basis of contemporary Croatian and Serb satirical magazines that were published during the twenty-year period of the rule of the Croatian banus (vice-roy) Károly Khuen-Héderváry in Croatia (1883-1902). The article deals with the stereotype image of the elite group of the Serb ethnic minority, which through the Serbian Club and ruling People's Party in the Croatian Parliament had supported the pro-Hungarian and anti-Croatian regime in the mentioned period without any reservation.

A comparative analysis of the Croatian and Serb caricatures shows how negative political, social and national stereotypes about the "Khuen's Serbs" in Croatia during that period shaped both the Croatian and Serb opposition public, even though not to an equal extent. The caricatures of the "Khuen's Serbs" in the Serb magazine *Vrač Pogađač* (Soothsayer) had on a symbolic level far more credit for forming a generally negative stereotype about all Serbs in Croatia; they regularly consisted of an explicit Serb identification, review usually the whole collective and more frequently bring the Serb Club in a direct relationship with the hated pro-Hungarian banus K. Khuen-Héderváry. The research disputes the far-reaching Serbian historiographic thesis that emphasize the solely Croatian origin of the negative national stereotype in the pro-regime Serb elite as "source of genocide" undertaken over Serbs in Croatia in WW century.